

Ratni veterani

u procesu konstruktivnog suočavanja s prošlošću

Ivana Franović

Centar za nenasilnu akciju (CNA)
nenasilje.org
© CNA 2015

Ratni veterani u procesu konstruktivnog suočavanja s prošalošću¹

Ivana Franović

Od 2002. godine Centar za nenasilnu akciju (CNA) radi sa ratnim veteranima iz različitih vojski koje su se borile tokom ratova devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji. CNA je počeo sa radom 1997. godine u Sarajevu kao mirovna organizacija koja je okupljala aktivistkinje i aktiviste za ljudska prava i izgradnju mira iz različitih krajeva bivše Jugoslavije. Prekogranični rad je od početka bio jedan od fokusa. Četiri godine kasnije otvoren je i ured u Beogradu.

Ovaj tekst predstavlja osvrt na iskustva CNA u radu na suočavanju s prošalošću i izgradnji mira sa bivšim borcima. On predstavlja pregled kako smo došli do ideje da radimo sa ovom vrlo specifičnom i često tvrdom, nacionalističkom društvenom grupom, kako se taj proces razvijao i koje su aktivnosti sprovedene kao plod ove saradnje. Takođe su predstavljene neke od poteškoća na koje nailazimo u ovom radu, kao i neki od izvora motivacije da nastavimo s njim. Zahvaljujem se kolegama Nežadu Horozoviću, Adnanu Hasanbegoviću, Nenadu Vukosavljeviću i Ameru Deliću, koji su u internoj podeli poslova najviše zaduženi za rad s veteranima, što su za potrebe ovog teksta izdvojili vreme da mi daju pojedinačne intervjuje.² Zahvaljujem celom timu na tome što su uvek tu kada je potrebno.

Zašto ratni veterani?

Još na samom početku našeg mirovnog rada u regiji bivše Jugoslavije shvatili smo da nećemo

1 Zahvalna sam da su ovom tekstu mogli da doprinesu veoma korisnim uvidima i pitanjima aktivistkinje i aktivisti i dragi ljudi koji rade na izgradnji mira i sećanju van ove naše regije čije mišljenje cenim. Anja Petz, Dr Anna Kaminsky, Celia McKeon, Dr Chandre Gould, Martina Fischer, Natascha Zupan, Verne Harris – hvala vam!

2 Bili su upitani da izdvoje za njih važne situacije u ovom radu: kada su se uverili da je to što rade zapravo rad na pomirenju, kada im je bilo veoma teško, kada su imali veliku dilemu, kada im je porasla motivacija da nastave sa ovim radom i kada su se od srca nasmejali.

daleko dogurati, odnosno da se ne može postići istinska društvena promena ako se duboko ne posvetimo suočavanju sa ratom, njegovim uzrocima i posledicama. Rad na izgradnji mira, ali i na razvoju demokratskog društva, neće dovesti do željenih rezultata bez konstruktivnog suočavanja s prošlošću, jer će nas na tom putu upravo ta prošlost često saplirati.

Ratni projekat podele po etničkoj liniji je veoma uspeo i što vreme više odmiče, sve smo podeljeniji. Mogu neki od nas da tvrde da nećemo da se etnički svrstavamo, ali niko nas ne pita, već nas je svrstalo. Stasaju i nove generacije koje nemaju iskustvo suživota i kojima je potpuno normalno da se nema mnogo kontakata s onim drugima. Onim kojima se ne veruje.

A prevazilaženje straha, uspostavljanje komunikacije i izgradnja osnovnog poverenja su zaista prvi koraci u izgradnji mira. Poverenje od kojeg su ostali tek slabi tragovi. Kako neko ko je Bošnjak da veruje nekome ko je Srbin iz Prijedora i ko navodno ne zna za Omarsku, Keraterm i Trnopolje i šta se tamo dešavalo? Kako neko ko je Srbin iz Knina da veruje nekome ko je Hrvat i ko tvrdi da njega niko nije proterao, već je on sam odlučio da ode? Kako verovati onome ko razaranje Vukovara naziva oslobađanjem grada? Kako neko ko je izgubio najmilije u stravičnom pokolju da veruje nekome ko poriče da se taj pokolj dogodio, ili ga stalno relativizuje umanjujući broj žrtava, ili ga opravdava time što su „oni nama...“? Kako da verujemo onima koji veličaju ratne zločince i nazivaju ih herojima? Kako da verujemo onima koji, ne poznajući nas i ne znajući ništa o nama osim pretpostavke da pripadamo određenoj etničkoj skupini, optužuju: vi ste nas klali! Dominantni narativi na svim stranama glase: mi smo se branili, rat nam je nametnut i najveće smo žrtve u tom ratu. Sasvim je jasno da u ovakvom kontekstu nije moguć stabilan i trajan mir ako dobro ne uzdrmamo dominantna razumevanja ratne prošlosti i ne napravimo prostor za višeperspektivna, odnosno inkluzivna umesto isključivih tumačenja. Ako se ne suočimo sa onim što je činjeno u naše ime i sa onim što smo sami propustili da sprečimo.

Mi u Centru za nenasilnu akciju došli smo do toga da moramo da se bavimo svojom balkanskom tegobom i patnjom i da stvaramo prostore koji nas mogu dovesti do izlečenja. Da povezujemo ljude preko granica i gradimo poverenje. Da stvaramo prostor za prepoznavanje i priznavanje patnje stradalih. Da osuđujemo mržnju, nasilje i zločin, polazeći od onih počinjenih u ime zajednice kojoj pripadamo ili u koju nas na osnovu našeg porekla svrstavaju. Da ukazujemo na narative koji promovišu ili opravdavaju nasilje i mržnju i da stvaramo prostore za multiperspektivna tumačenja naše prošlosti. Da vratimo „neprijatelju“ ljudski lik.

Od kako smo počeli sa radom susretali smo se sa ratnim veteranima na našim mirovnim treninzima. To nije čudno ako imamo u vidu da je na stotine hiljada ljudi učestvovalo u ratovima. A onda smo pre više od dvanaest godina odlučili da jedan deo svojih kapaciteta posvetimo samo radu sa ratnim veteranima. I to prvenstveno zato što smo uvideli da oni, kada hoće i kada se tome posvete, lakše i temeljnije nego iko drugi razgrađuju slike neprijatelja kojima smo zatrpali.

Tribine *Četiri pogleda*

Prva aktivnost koju smo razvili bile su javne tribine *Četiri pogleda* na kojima su govorili bivši učesnici rata iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, pričajući zašto su otišli u rat, s kojom

motivacijom, a kako sada gledaju na to. U toku dve godine tribine su održane u Indiji, Nišu, Kragujevcu, Novom Pazaru, Zenici, Banjaluci, Kraljevu, Novom Sadu, Vlasotincu, Bijelom Polju, Podgorici, Gornjem Vakufu – Uskoplju, Nevesinju i Sarajevu.³ Sale su često bile dupke pune, i neretko se u publici nalazilo još ratnih veterana iz tog mesta, ali i izbeglica. Često je bilo teško završiti tribinu zato što su ljudi u publici imali veliki broj pitanja, ili su jednostavno hteli da podele svoje iskustvo sa učesnicima tribine. Pa kada bi se tribina i formalno završila, ljudi su prilazili da pozdrave goste, ratne veterane iz druge države, „neprijatelje“, da se rukuju sa njima i zahvale im. Posetioci tribine, lokalno stanovništvo, uglavnom su iskazivali veliku podršku ideji, koja nam se na momente činila nestvarnom.

Na tribini u Kraljevu jedan od govornika bio je naš kolega Adnan. U publici sedi jedan čikica koji neprestano gleda u njega uplakanim očima. Nakon tribine mu je prišao da se rukuje. „Rastopio me je tom nekom tugom koju je nosio i tačno sam osetio u njemu svu bol među našim tim odnosima, ratovima“, kaže Adnan.

Međutim, često je bilo onih koji su došli naoštreni da održe bukvicu „neprijatelju i domaćim izdajnicima“, pa bi se na početku nelagodno vrpeljili, gundali i dobacivali, čekajući dokaz za sud koji su unapred doneli, a onda bi se, slušajući govornike, zbunili i odustali od gundanja i dobacivanja. Tako je jedan stariji čovek u Novom Sadu, valjda očekujući da će se na tribini „kao i obično, optuživati srpski narod“, nakon početnog gundanja i dobacivanja, pa potom pažljivog slušanja, potpuno zbunjen ustao i rekao: „Nije mi jasno sada, protiv koga ste vi to?“ Zanimljivo je da su svaki put kad bi neko dobacio nešto neprijatno učesnicima tribine, ili kad bi grupica pokušala da ometa učesnike zivkajući se i javljajući se na telefone i glasno razgovarajući, ljudi iz publike reagovali i pružali podršku gostima. Kao da su imali potrebu da se ovi „strani“ gosti u njihovom mestu dobro i bezbedno osećaju.

U Kragujevcu je jedna grupa pokušala da spreči održavanje tribine tako što su blokirali ulaz. Nakon razgovora sa policijom shvatili su da neće moći da spreče tribinu jer je uredno prijavljena i policija je obezbeđuje. Onda su odlučili da ostanu u publici i posmatraju, da bi se u drugom delu tribine aktivno uključili postavljajući pitanja, kao i ostali posetioci. Takve situacije bile su nam najbolji pokazatelj da tribine služe svojoj svrsi: da razgrađuju slike neprijatelja i otvaraju prostor za dijalog. A to je bilo moguće zahvaljujući hrabrosti pojedinaca, ratnih veterana, koji su se usudili da sednu pred publiku i ispričaju svoju priču.

Kada smo zamišljali na koji način bismo voleli da uključimo ratne veterane, i osmislili koncept tribina, najteži zadatak bio nam je da pronađemo ljude dovoljno hrabre da javno govore. Tada nismo bili svesni toga da je njima uglavnom više hrabrosti trebalo da se vrate u svoju sredinu nakon tribine nego da na njoj učestvuju.

Kada su se tribine zahuktale, uveli smo trening-seminar za ratne veterane. Oni su nam bili potrebni da bi se borci bolje upoznali, stekli bolji senzibilitet za različite narative, izgradili međusobno poverenje

3 Što znači – u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Još jedna, petnaesta tribina održana je u Beču 2005. godine, na poziv naših prijatelja. U publici se, pored ljudi iz bivše Jugoslavije koji sada žive ili rade u Austriji, našao i veliki broj Austrijanaca koji nemaju balkansko poreklo. Nažalost, nisu se ostvarile želje i ideje da se bar jedna tribina održi u Hrvatskoj. Više informacija o tribinama *Četiri pogleda* može se naći u publikacijama objavljenim kao specijalni dodatak dnevnih novina ili nedeljnika: <http://nenasilje.org/2004/cetiri-pogleda-2002-2004> ili u našim redovnim godišnjim izveštajima. Takođe, videti prethodnicu ove publikacije: Fischer, Martina, ur. (2006). *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina – Ten Years after Dayton*. Münster, London: Lit-Verlag. Videti i evaluaciju: Wils, Oliver (2004). *War Veterans and Peacebuilding in Former Yugoslavia. A Pilot Project of the Centre for Nonviolent Action (CNA)*. Berghof Occasional Paper No. 24. Berlin: Berghof Research Centre.

i tako postali izvor podrške jedni drugima i da bi se pripremili i osnažili za javni nastup. Malo-pomalo, ti treninzi postali su događaj za sebe koji nije neophodno povezan sa tribinama. Nakon petnaest tribina odlučili smo da smo ih sasvim dovoljno organizovali i da je vreme da napravimo korak dalje u radu sa veteranima i na suočavanju s prošlošću. Dati neprijatelju ljudski lik jeste od presudne važnosti u izgradnji mira, ali to nije dovoljno. Bilo je potrebno svojski pretesti matrice koje su nas odvele u rat i zadojile mržnjom, a tribine nisu najpogodniji format za taj zadatak. Osnova za ovaj zadatak je intiman proces: suočavanje sa svojom prošlošću i odgovornostima, gledajući se u ogledalu pažljivo i duboko. A za ovaj proces potreban je malo sigurniji prostor, on ne može da počne pred publikom i kamerama.

Treninzi jesu koristan format, pa smo nastavili sa treninzima za veterane; bilo je očigledno da su ti susreti jako vredni. Nismo znali u kom ćemo pravcu ići, ali odlučili smo da osluškujemo i širimo krugove ratnih veterana koji su motivisani za rad na izgradnji mira.⁴

Očekivali smo da će započeta prekogranična saradnja bivših neprijatelja uhvatiti samostalan zamah i zaživeti mimo nas i našeg vođenja, ali se taj san nije ostvario. Priprema i organizacija tako kompleksnih i osetljivih akcija ipak je zahtevala puno toga što je samim borcima nedostajalo, a podrška iz boračkih organizacija bila je vrlo stidljiva. Istini za volju, u njima nije ni postojao potreban kapacitet.

Odavanje pošte stradalima na svim stranama

Dosta rano se javila ideja o zajedničkim posetama mestima stradanja. Maštali smo o tome kako bi bilo moćno kad bi veterani zajedno otišli u Potočare i odali poštu žrtvama, ili na Ovčaru, u Loru... kako bi to odjeknulo u ovoj atmosferi isticanja samo svojih žrtava i poricanja i nepriznavanja patnje drugih, nepriznavanja da su „naši“ počinili zločine. Kada bi ratni veterani, koji su među dežurnim čuvarima ovih narativa u društvu, otišli i poklonili se žrtvama koje su stradale od „njihovih“ saboraca, tada bi ta matrica bila ozbiljno uzdrmana. Zvuči jednostavno, no pitali smo se gde naći ljude koji su spremni da prođu kroz ovo, da se potencijalno izlože napadima sa svih strana: sa „svoje strane“ zato što su postali „izdajnici“ i sa „druge“ strane zato što su se usudili da se pojave na svetom mestu žrtveništa. Znali smo ih samo nekoliko, a to nije bilo dovoljno.

A onda se nakon nekoliko godina upornog rada kroz treninge za ratne veterane pojavila grupa boraca koji su se jako zagrejali za ideju. I tako su 2008. godine počele prve posete mestima stradanja i mestima sećanja na stradale. U početku su ove akcije išle tiho, bez uključivanja medija i dizanja prašine. Pored toga što smatramo da se ozbiljan rad na pomirenju ne dešava pred kamerama, imali smo osećaj da bi mediji napravili više štete nego koristi u počecima ovih krhkih procesa.

Unutar grupe ratnih veterana postojao je dogovor da se izbor mesta koje će posetiti prepusti domaćinima. Ulogu domaćina imalo je lokalno udruženje ratnih veterana. Oni su organizovali posete važnim mestima u njihovom kraju, a mi smo organizovali dolazak veterana iz drugih krajeva i facilitirali razgovore nakon poseta. Borci su bili veoma spremni da odvedu goste na mesta stradanja i sećanja na njihove sunarodnike ili saborce, upoznaju ih sa specifičnostima ratnih dešavanja u svom kontekstu i pojasne kako su ljudi stradali. U početku je teže išlo kritičko sagledavanje uloge „svoje“ strane u ratu,

4 Više informacija o metodologiji ovih treninga dostupno je u našem priručniku Franović, I., Vukosavljević, N. & Šmidling, T. (2012). *Pomirenje?! Priručnik za rad na suočavanju s prošlošću kroz treninge i radionice*. Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju.

ali s vremenom je počeo da se otvara prostor i za samokritiku. Svaki put je bila vidna briga domaćina za goste, da se osećaju dobro i bezbedno, da ih slučajno neko ne pogleda popreko ili im nešto dobaci... Nije bilo lako biti u ulozi domaćina. Međutim, nije bilo lako biti ni u ulozi gosta, posebno kada se odlazilo na mesta gde su „tvoji“ pobili „njihove“ ili su počinili ratni zločin nad civilima, bilo je teško suočavati se sa drugačijim tumačenjima ratne prošlosti i preispitivati svoje istine.

Nakon poseta obavezno bismo organizovali razgovor u zatvorenom i sigurnom prostoru kako bismo imali priliku da se razmenimo kako nam je bilo, šta nam je teško palo i da li smo sa nečim imali problem. Ti razgovori bili su od suštinske važnosti, jer su ljudi imali priliku da pričaju o onome šta ih u suprotstavljenom narativu žulja i da sve više razumeju jedni druge. Iako su smatrali da je emotivno dosta teško posećivati stratišta, osećali su da je to neophodno. Svakom sledećom posetom ova grupa bivala je jača, jer je sve više raslo poverenje među njima. A grupa se i polako širila, jer su se priključivali novi ljudi.

Nakon nekoliko prvih poseta, kada su se osnažili i uvideli da mogu da se nose sa tim konceptom i kao pojedinci i kao grupa, veterani su prihvatili ideju da se posetama pridruže i predstavnici medija. Takođe, trudili smo se da iskoristimo priliku da se sretnemo i sa lokalnim vlastima u mestu koje posećujemo da bismo ih informisali šta se dešava, ali i dobili zvaničnu podršku akciji. Akcije su bile praćene u medijima.

Naredni korak koji su veterani preduzeli (za koji smatram da je prava mala revolucija u radu na suočavanju s prošlošću i izgradnji mira) jeste da odvedu svoje goste na uglavnom neobeležena mesta stradanja sadašnje etničke manjine. Ili jasnije: na mesta gde su pripadnici njihove etničke grupe ili njihove vojske počinili zločin. Takav potez ima jako veliku težinu, mnogo veću nego da ga napravi grupa mirovnih aktivista/aktivistkinja ili ljudskopravaša. Težina je u tome što baš pripadnici grupe koja reprodukuje dominantne jednoobrazne narative o ratu i istovremeno igra glavnu ulogu u njima, stvaraju prostor i za druge narative i druga tumačenja, odustajući od metanarativa da smo „mi“ samo žrtve u svemu tome i prepoznajući da su neki „mi“ i te kako činili zločine. Povrh toga, oni su u poziciji da tu priču ispričaju, iako je ona jedan od tabua u njihovoj zajednici. Savest i poštenje koje time iskazuju najjači su temelj u poverenju među bivšim ratnicima sa različitih strana.

Naravno, kao ni prethodni, ni ovaj korak nije nastao slučajno i stihijski, već je pažljivo planiran i pripreman. Prostor za njega gradili smo na treninzima za ratne veterane, potom kroz pregovore sa boračkim udruženjima, dok se grupa nije osnažila da iznese jednu ovakvu akciju. Nenad je jednom prilikom rekao grupi boraca kako će ove akcije sigurno ući u istoriju: 2008. godine su prvi put posetili jedni druge s namerom da odaju poštu stradalima, a dve godine kasnije su prvi put posetili i neobeležena mesta stradanja za koja je njihova strana odgovorna.

Neka od mesta koje smo posetili su: tuzlanska Kapija – mesto gde je 1995. godine granata usmrtila 72 mladih ljudi usred grada, kao i groblje gde su oni sahranjeni; Brčanska Malta – mesto gde je 1992. godine napadnuta kolona JNA koja se po dogovoru povlačila iz grada; spomenik poginulim borcima Armije BiH u Tuzli; Sijekovac – mesto gde je u martu 1992. godine izvršen zločin nad srpskim civilima; Silos u Kačunima – nekadašnji logor za hrvatsko stanovništvo; spomenik poginulim braniteljima u Busovači; spomen-sobu busovačke brigade HVO; spomenik civilnim žrtvama Doboja; spomenik palim borcima Armije BiH u Doboju u dvorištu obnovljene džamije; mesto na Putnikovom brdu gde su ljudi

nesrpske nacionalnosti izvedeni da budu živi štit; spomen-sobu palim borcima Vojske RS sa područja Doboja; spomenik poginulim civilima i vojnicima opštine Zavidovići; 13 kilometar – bivši vojni kamp jedinice El Mudžahid, gdje su 1995. mučeni i ubijeni sprski zarobljenici; bivši koncentracioni logor za nesrpsko stanovništvo Luka u Brčkom; Laništa – spomenik hrvatskim civilima ubijenim 1992; selo Bukvik – mesto stradanja srpskih civila; skladište u Crkvini koje je bilo logor za nesrpske stanovnike, gde je 7. maja 1992. godine masakrirano 18 zatvorenika; spomen-sobu VRS opštine Šamac; nekadašnji logor za srpske civile Silos u Modriči; Potočare u Srebrenici; jama Bezdana – mesto zločina nad 81 stanovnikom Ljutočke doline; spomen-crkvu u Novoj Bili koja je u ratu služila kao bolnica za hrvatske vojnike i civile, itd.

I pored toga što ove akcije predstavljaju veliki preokret u ustaljenim narativima o ratu i ophođenju prema žrtvama, kada se podvuče crta, one su zapravo intimni iskoraci pojedinaca koji ove korake prave u relativno sigurnoj grupi gde većinu drugih ljudi poznaju. I kao što to obično biva sa nama, ali i sa ratnim veteranima sa kojima radimo, pitali smo se šta je sledeće izvodivo.

Posećivanje komemoracija

Sledeći korak, koji se još uvek zahuktava, jeste odlazak na javne događaje: zajedničko učešće mešovite grupe ratnih veterana na komemoracijama. Za razliku od „intimnih poseta“, za komemoracije je karakteristično da ih ne organizujemo mi u sigurnom prostoru među probranim učesnicima, već su one otvorene za javnost i može doći ko želi. To su po pravilu monoetnički skupovi. Prati ih neizbežna nacionalistička ikonografija i odgovarajuće manifestacije uz govore kojima treba da se prisetimo kako smo stradali, a još više da se prisetimo ko nam je to bio neprijatelj. Da se zna. Naravno, potpuno je neočekivano da komemoraciji prisustvuje i sam taj neprijatelj. Ali bilo je hrabrih „neprijatelja“ koji su se usudili da dođu, znajući da će biti konfrontirani sa prilično neprijatnom slikom o sebi. Međutim, prisustvo tog „neprijatelja“ i te kako može da utiče na to da se uobičajena retorika ako ne promeni, ono da za početak bar zaškripi u grlu govornika usled svesti da izgovoreno može povrediti nekog od prisutnih ko je čista srca došao da oda poštu.

Na primer, na poziv veteranske organizacije iz Zavidovića otišli smo na obeležavanje godišnjice Bitke za Kotu 715 koja je veoma važna za taj kraj jer je mnogo ljudi u njoj izginulo. Pridružilo se i nekoliko ratnih veterana iz različitih bosanskih vojski. Pre početka programa, prišao nam je jedan od organizatora da kaže da zna ko smo i šta radimo i da poželi dobrodošlicu. I, zanimljivo, da napomene da će u toku svog izlaganja koristiti termin „agresor“. Ovo govori da čovek poštuje to što su ovi neuobičajeni gosti došli, da je svestan toga da određena retorika nekome od njih može da zasmeta i da se na neki način izvinjava što mora da je koristi. Upravo ovakve situacije stvaraju prostor za istinski dijalog.

Prelaženje granica: tri primera

Na početku rada s ratnim veteranima bilo nam je jasno da radimo na konstruktivnom suočavanju s prošlošću – i to tri koraka napred, jedan nazad – ali smo se ustezali da to nazovemo i radom na izgradnji mira. Radije smo to zvali antiratnim događajima, zaustavljanjem razgradnje mira ili prevencijom

sledećeg rata. Kako se taj rad transformisao i postao dublji, tako smo zaključili da mi zapravo radimo na – pomirenju. Jer to jeste bilo građenje, obnavljanje, preuređivanje i zalečenje „pokidanih niti“ koje čine život i odnose: interpersonalne, one u zajednici i prekogranične.⁵

Slika 1: CNA je primio poziv od boračke organizacije iz Brčkog da prisustvujemo otkrivanju Spomenika palim borcima Armije BiH. To smo doživeli kao čast i poverenje.

Nismo bili sigurni kako će nas primiti okupljeni narod. Naš prijatelj Avdija, ratni veteran, koji je bio u organizacionom odboru, upozorio nas je da situacija može biti nelagodna. Znali smo to, naravno, ali je njegova briga na nas delovala ohrabrujuće.

Kada smo stigli, srdačno su nas pozdravili „naši“ veterani, domaćini. Objasnili su nam i gde treba da stanemo, šta da radimo. Retorika u programu nije bila preterano nacionalistička, vrlo umerena, zapravo. Bilo je jako mnogo medija, jako mnogo TV kamera. Posle umetničkog programa prvo su vence polagale porodice poginulih, zatim udruženja boraca. A onda, pre predstavnika vlasti i političkih partija, spiker je izgovorio: „Centar za nenasilnu akciju iz Beograda i Sarajeva.“ Velika je čast da su nas uošte pomenuli. Strepeli smo kako će ljudi reagovati na pomen Beograda u takvom kontekstu. Zavladao je tajac, tri sekunde, kao čitava večnost. A onda se prolomio aplauz.

Kada smo položili cveće i sišli dole, dočekali su nas naši borci i prišli da se zahvale što smo došli. „Baš sam srećan što smo to uradili“, kaže Nenad, kome zasuze oči i kad se samo priseti.

Slika 2: Dogovorili smo sastanak s predsednikom jednog lokalnog udruženja Boračke organizacije Republike Srpske. Za to mesto važi da je jedan od „tvrđih oraha“ u nacionalističkom smislu, tamo je počinjeno veoma mnogo ratnih zločina nad Bošnjacima, što se masovno poriče ili minimalizuje. Očekujemo da će čovek s kojim se susrećemo biti jako rezervisan naspram cele ideje, ne znamo da li ćemo uspeti da ostvarimo ikakvu saradnju, ali važno je da pokušamo. Ispred CNA na sastanak odlaze dva člana CNA tima, oba ratni veterani, Bošnjaci. Upoznali su ga s onim šta radimo i šta želimo da postignemo. Atmosfera na sastanku mnogo je prisnija nego što smo očekivali. Iznenada taj čovek, predsednik lokalnog boračkog udruženja, izgovori kako mu je teško zbog svega što se dogodilo u njegovom gradu. To je, na neki način, bilo izvinjenje i empatija. Te reči imaju jako veliko i važno značenje, upravo zato što ih se ne može čuti, a neophodne su da bismo se pomerili bar korak dalje i osećali bezbednije jedni pored drugih. Kada bi taj čovek te reči javno izgovorio, to bi i te kako odjeknulo i stvorilo prostor za promenu odnosa prema prošlosti. Možda će se jednog dana usuditi, on ili neko drugi. Za sada je izgleda dovoljno veliko da on to prizna „neprijatelju“ i izrazi žaljenje.

Slika 3: Sa grupom ratnih veterana posetili smo Sijekovac. Na samom početku rata tu je počinjen zločin nad civilima, meštanima, i taj zločin je simbol stradanja Srba. Tu je podignuta spomen-crkva u znak sećanja. Bilo je tmurno vreme, kišica. Naišla je starija žena koja nije znala ko smo, ko su ljudi koji su došli, mislila je da su to sve Srbi. I počela je da priča svoju priču o tom zločinu, o bolu, o stradanju nevinih meštana i srpskog naroda. Ljudi su je jako pažljivo slušali. Nakon priče je pitala ko smo. Kad smo joj objasnili, njena reakcija bila je: „Joj, nadam se da nisam nekog uvredila ovim što sam ispričala.“ Bilo joj je veoma drago da čuje da su to borci sa različitih strana. I zahvalila nam se što smo došli. Taj susret je svima nama mnogo značio i bio nam je poticaj da nastavimo.

5 Vidi Lederach, John Paul (2001). 'Civil Society and Reconciliation'. U C. A. Crocker i dr., ur. *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict*. Washington D.C.: USIP, str. 852.

Tegobe i poteškoće

Ovaj rad mnogo toga nosi sa sobom. Podrazumeva na hiljade pređenih kilometara, sastanke sa različitim boračkim udruženjima, po pravilu sumnjičavim. Često su vrlo rezervisani, ili „kao“ zainteresovani; odluče da se priključe nekoj aktivnosti, pa nam se više ne javljaju na telefon. Ti prvi kontakti umeju da budu posebno mučni. Kad sedite u kancelariji boračkog udruženja čiji zid krase velika slika Ratka Mladića. Ili kod drugih, koji pričajući o ratnom periodu kažu kako su Srbe odmah na početku isterali, i trebalo je, a Bošnjake su malo kasnije jer nisu slušali. Ili kod trećih, gde je ratni vojni invalid zapanjen: „Šta vi to hoćete, Srbe da mi dovodite?“ Nije lako to smireno slušati i posmatrati.

A kada ih se pridobije da učestvuju u nekoj aktivnosti, to je tek početak. Onda kreće suočavanje s ratnim strahotama. Stalno vraćamo i sebe i njih na priču o ratu. Mnogi od njih su invalidi. Nekima su stradali najbliži članovi porodice. Neki su još bili deca kad su uzeli pušku u ruke. Razne su strahote preživeli. Neki su lečeni od PTSP-a. Adnan primećuje: „Naslušaj se tuđe muke i srce ti oboli.“ Ali taj proces je neophodan da bismo prevazišli potrebu da se prepucavamo na nivou političkih pamfleta i da bismo prepoznali ljudskost jedni u drugima. Jedan od veterana reče da je tek tada počeo da razmišlja o tome da i taj s druge strane ima majku, sestru... Naravno, svaka poseta stratištima je tegoba za sebe. Što kaže Amer: „Bude ti žao tih ljudi, ali bude ti žao i samog sebe. Tegobu ti neku stvori.“

Teško nam je i kada neki od boraca doživljavaju neprijatnosti ili čak pretnje u svojoj sredini zato što se „sastaju s neprijateljima“.

Jedna od situacija koja nam je baš teško pala jeste pripremljena, ali neodržana poseta mestima sećanja i stradanjima u jednom mestu u Hrvatskoj. To je trebalo da bude prva od tih poseta u Hrvatskoj. Domaćini, organizatori, trebalo je da budu veterani iz tog hrvatskog grada koji su već bili na našim treninzima. Dogovoreno je da dođu ratni veterani iz BiH i Srbije. Međutim, dva dana pred polazak poseta je otkazana. Organizatori su dobili pretnje, pa su se uplašili za bezbednost gostiju, ali i svoju bezbednost. Zato je plan na brzinu preinačen, pa smo se dogovorili da se ipak svi okupimo u jednom mestu u BiH kako bismo pokušali da nađemo način da im budemo podrška. I krenuli smo na put. Više puta u toku tog dana smo pokušali da nazovemo naše veterane iz Hrvatske, da pitamo kako su i proverimo da li dolaze. Nismo uspeali da ih dobijemo. Ujutro, svi smo se okupili, a njih nema. Osamnaest ljudi je došlo da im pruži podršku, a oni se nisu pojavili, niti su se javili. Nikada nam to nisu objasnili. Verujemo da je pritisak na njih bio prevelik. No, taj kontakt je zamro. A još uvek nismo uspeali da organizujemo nijednu posetu mestima sećanja i stradanja u Hrvatskoj.

Izvori motivacije i važnost humora

Kada potonemo zbog tuge ili težine situacije ili zato što nam sve deluje bezizlazno, onda se prisetimo zašto mi sve to radimo. A radimo zato što ima smisla. Zato što se pokreću mali kotačići koji će, nadamo se, jednog dana pokrenuti i čitav mehanizam.

Na primer, Nenad kaže da ga je naročito motivisalo da nastavi s ovim radom kada je shvatio da je pogrešno procenio sposobnost nekih ljudi da se promene. Bio je pred iskušenjem da odbaci jednog čoveka zato što je ovaj strastveno branio Ratka Mladića na svom prvom treningu. A pet godina kasnije

taj je čovek sam otišao u Potočare da oda poštu žrtvama. Taj čovek je napravio veće korake nego mnogi od nas.

Nedžad kaže je shvatio da mu je izvor motivacije za rad sa ratnim veteranima to što im se na neki način divi. Zbog toga kako se nose sa svojim iskustvom rata, i što pored svega mogu da nađu mesta da razumeju drugog čoveka i pređu te etničke granice. Adnan dodaje da ga motiviše i hrabrost veterana, to što su spremni da rizikuju i suoče se sa zajednicom. A i to kada osetimo da smo nešto radikalno pomerili, da su se ljudi trznuli, da to ima značaj.

Činjenica je da ovaj rad prati jako mnogo tegobe, muke i patnje. Ali prati ga i smeh. Mnogo se smejemo i zbijamo šale. Uglavnom je crni humor, ali je lekovit. To je jedan od ventila, a ponekad i pokretača energije.

Na primer, ratni veterani su zajedno otišli na jednu bošnjačku komemoraciju. Čovek koji drži propratni govor svaki čas koristi izraz „četnici“. Kasnije pitamo nekoliko Srba među našim veteranima kako im je bilo da to slušaju. Govore kako im nije smetalo, jedan kaže da se to ne odnosi na njega, jer on nije četnik. Potom Hrvat među njima dodaje kako se on osećao zapostavljenim jer nijednom nisu pomenuli ustaše.

Ili kad se dvojica veterana susreću, Bošnjak i Srbin, i srdačno se izgrle, a onda jedan od njih prokomentariše: „Bogami je ovo otišlo predaleko.“ Čuj, grle se dva borca, Bošnjak i Srbin! I grohotom se svi nasmeju.

Ne može predaleko, ali nadam se da će ovo otići dovoljno daleko.

Sažetak i perspektive

Na bivše borce se uglavnom gleda kao na prepreku mirovnim procesima, kao na one koji seju mržnju, slike neprijatelja i dominantne pravedničke narative koji se protive procesu pomirenja. Ovaj stereotip postoji s razlogom, jer su često borci jedan od glavnih oslonaca autoritarnih režima nakon rata. Međutim, time je još važnije naći načine da se ovi ljudi uključe u rad na izgradnji mira. Bivši borci koji su posvećeni izgradnji mira imaju ogroman potencijal za dekonstrukciju slika neprijatelja i za smanjenje straha i mržnje koji ostaju nakon nasilja. Kada uvide da je njihov doprinos koristan i konstruktivan, kada osećaju da su potrebni da nešto obave u korist svih, tada se aktiviraju u izgradnji mira.

Naše iskustvo pokazuje da je duboko/neselektivno suočavanje s prošlošću, koje obuhvata preispitivanje sopstvenih postupaka i odgovornosti, od suštinske važnosti pre nego što se angažujemo u obuhvatnoj prekograničnoj izgradnji mira. Susreti sa (bivšim) neprijateljima dosta pomažu ovaj proces, kada ljudi imaju priliku da direktno dobiju povratnu informaciju i da čuju strahove i potrebe drugih, kada mogu da se međusobno pitaju zašto su se borili, odakle potiče mržnja, da li zaista osećaju to neprijateljstvo jedni prema drugima, ili možda prema nekom zamišljanom neprijatelju koji je neophodan sastojak dominantnog narativa. Treninzi nude dovoljno siguran prostor za ovakve razgovore i procese.

Treba imati na umu da je često mnogo lakše susresti se sa „neprijateljem“, pa se čak i sprijateljiti s njim, nego vratiti se u svoju zajednicu i poticati promenu. To je malo jednostavnije kada ljudi nisu

sami, nego imaju tim, nekoliko kolega/koleginica koji se međusobno podržavaju. Ipak, pitanje lične bezbednosti je uvek prisutno.

U ovom tekstu ste mogli da pročitate kako su se naš rad i saradnja sa ratnim veteranima razvijali i koje su velike korake napravili. I dok se neki koraci tek zahuktavaju, mi već maštamo o sledećim. U Bosni i Hercegovini ima veoma mnogo neobeleženih mesta stradanja: logora i mesta zločina. Preživeli i porodice stradalih bezuspešno pokušavaju da ta mesta obeleže, što lokalne vlasti odbijaju. Oni su uglavnom etnička manjina u toj opštini. Mi sada maštamo da inicijativu za obeležavanje tih mesta preuzmu ratni veterani, pripadnici one etničke grupe kojoj pripadaju i počinioци zločina. Kao „branioci svog naroda“ oni imaju priličan kredibilitet, a to bi povećalo šanse da mesto bude obeleženo. Bio bi to zaista ogroman korak, pružena ruka pomirenja. Ponešto se već radi na ostvarivanju ovog sna, a pre dve godine je, prilikom veteranske posete Zavidovićima, bivši borac Armije BiH prvi put javno zatražio od predsednika opštine da se obeleži mesto stradanja srpskih civila na tzv. 13. kilometru.

Nadam se da će doći to vreme kada ćemo sami ukazivati na zlodela činjena u naše ime, umesto da drugi upiru prstom u nas. Kada ćemo prestati da igramo igru svaljivanja krivice.

Put koji smo zajedno prešli ne može ništa da izbriše. Tragovi više nisu samo ratni ožiljci po telu i u duši, već zajednički put i potraga za mirom među nama i u nama. Put na kojem smo sebi samima i jedni drugima opet postali ljudi.